

KATARZYNA RYNG*

PRZEBACZENIE W ŚWIETLE EWANGELII MATEUSZA 18,15-35

Konkordancja do Biblii Tysiąclecia pokazuje, że przebaczenie jest często podejmowanym tematem w pedagogice zbawienia. Termin «wybaczenie», «przebaczenie», «przebaczyć» występuje w Piśmie Świętym około 100 razy¹ i odnosi się najczęściej do relacji człowieka z Bogiem, przedstawiając Go jako tego, który jest gotowy zawsze wybaczyć. Bóg jest nauczycielem przebaczenia. Bóg chce, aby ludzie nauczyli się przebaczać sobie nawzajem (zob. Mt 18,23-34).

Temat przebaczenia² jest podejmowany zarówno w Starym Testamencie, (m.in. w: Wj 34,7; Ps 32; 51; 86,5; 103,13; Jr 33,8; Kpł 6,1-7; 2 Krl 33,12-13; Syr 28,1-7), jak i w Nowym Testamencie (np. Mt 6,12; Jk 2,13).

W kontekście przebaczenia spotykamy się z takimi określeniami, jak: przypowieść o nielitościwym dłużniku³, obowiązek przebaczenia⁴, o przebaczeniu

---

* Katarzyna Ryng – absolwentka Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu (magister licencjat teologii), Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu (licencjat pielęgniarstwa) oraz Wyższej Szkoły Prawa we Wrocławiu (magister prawa); e-mail: katarzyna.ryng@op.pl.

¹ J. FLIS. *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*. Warszawa 2004 s. 1106, 1718.

² *Przebaczenie*. W: *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*. Red. L. Ryken [i in.]. Red. wyd. pol. W. Chrostowski. Warszawa 2003 s. 802.

³ *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*. Red. A. Jankowski [i in.]. Poznań 2002.

⁴ *Psalmy*. Red. J. Łach, F. Mickiewicz, A. Tronina, J. Warzecha. Włochy 2005 s. 67.

sobie nawzajem⁵, przypowieść o dłużniku⁶, przypowieść o nikczemnym dłużniku⁷, przypowieść o niemiłosiernym dłużniku⁸, wybaczenie urazów⁹, przebaczenie z głębi serca¹⁰, dwóch dłużników¹¹, niemiłosierny sługa¹², motyw naśladowania miłosierdzia Boga w Chrystusie¹³, przebaczenie z głębi serca¹⁴.

Podkreśleniem ogromnej wagi przebaczenia w życiu każdego człowieka jest umieszczenie go w Modlitwie Pańskiej (Mt 6,12), która jest modlitwą ekumeniczną.

Jezus naucza o przebaczeniu w mowie o Kościele (*Ecclesia* oznacza Kościół¹⁵) zawartej w 18. rozdziale Ewangelii Mateusza. Była ona najpopularniejszą z czterech ewangelii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Stosowano ją jako podręcznik dla osób przygotowujących się do chrztu (katechumenów). Mowa eklezjologiczna jest swoistą instrukcją przebaczenia, czego brakuje innym tekstom biblijnym o przebaczeniu. Stąd warto przyjrzeć się jej bliżej.

Jezus w mowie eklezjologicznej dotyka trzech aspektów przebaczenia:

- aspektu wspólnotowego (upomnienie braterskie; Mt 18,15-20),
- przebaczenia indywidualnego (obowiązek przebaczenia; Mt 18,21-22),
- wymiaru społecznego przebaczenia (przypowieść o nielitościwym dłużniku; Mt 23-35).

1. UPOMNIENIE BRATERSKIE – MT 18,15-20

Fragment Biblii Tysiąclecia¹⁶:

¹⁵ Gdy brat twój zgrzeszy, idź i upomnij go w cztery oczy. Jeśli cię usłucha, pozyskasz swego brata. ¹⁶ Jeśli zaś nie usłucha, weź z sobą jeszcze jednego albo dwóch, żeby na słowie dwóch albo trzech świadków oparła się cała sprawa.

⁵ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*. T. 4: *Nowy Testament*. Red. M. Peter, M. Wolniewicz. Poznań 2000 s. 60.

⁶ *Ewangelia św. Mateusza – przekład ekumeniczny*. Warszawa 1997 s. 65.

⁷ *Ewangelia wg św. Mateusza*. Tłum. R. Brandstaetter. Warszawa 1986 s. 96.

⁸ *Pismo Święte Nowego Testamentu*. Wstęp, nowy przekład z Wulgaty, komentarz E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959 s. 71.

⁹ *Komentarze i marginalia Biblii Jerozolimskiej do Ewangelii*. Tłum. i dostosowanie do pol. tłum. *Biblii Tysiąclecia* Z. Kiernikowski. Gniezno 1992 s. 108.

¹⁰ K. STOCK. *Jezus głosi błogosławieństwo*. Kraków 1994 s. 125.

¹¹ A. JANKOWSKI. *Królestwo Boże w przypowieściach*. Kraków 1997 s. 164.

¹² J. CZERSKI. *Analiza lingwistyczna przypowieści o nielitościwym dłużniku* (Mt 18,23-35). „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 1:1993 nr 2 s. 29.

¹³ TENŻE. *Miłosierdzie w Ewangelii św. Mateusza. Studium semantyczno-egzegetyczne*. Opole 1986 s. 142.

¹⁴ STOCK. *Jezus głosi błogosławieństwo* s. 125.

¹⁵ J. SYNOWIEC. *Mędrcy Izraela ich pisma i nauka*. Kraków 1997 s. 197.

¹⁶ Wszystkie cytaty z Pisma Świętego, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą z *Biblii Tysiąclecia*.

¹⁷ Jeśli i tych nie usłucha, donieś Kościołowi! A jeśli nawet Kościoła nie usłucha, niech ci będzie jak poganin i celnik! ¹⁸ Zaprawdę, powiadam wam: Wszystko, co zwiążecie na ziemi, będzie związane w niebie, a co rozwiążecie na ziemi, będzie rozwiązane w niebie.

¹⁹ Dalej, zaprawdę powiadam wam: Jeśli dwaj z was, na ziemi zgodnie o coś prosić będą, to wszystkiego użyczy im mój Ojciec, który jest w niebie. ²⁰ Bo gdzie są dwaj, albo trzech zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich.

Aby uporządkować analizę tekstu biblijnego, omawianą perykopę należy podzielić na mniejsze fragmenty:

1. Postępowanie w przypadku winy brata we wspólnocie (w. 15a):
  - a) napomnienie indywidualne (w. 15b);
  - b) napomnienie w obecności dwóch lub trzech świadków (w. 16);
  - c) napomnienie połączone z sankcją we wspólnocie (w. 17).
2. Autorytet Kościoła (w. 18).
3. Modlitwa i warunki jej wysłuchania (w. 19).
4. Obecność Jezusa pośród wzywających Jego imienia (w. 20)¹⁷.

1.1. POSTĘPOWANIE W PRZYPADKU WINY BRATA WE WSPÓLNOCIE (W. 15A)

Gdy brat twój zgrzeszy, idź i upomnij go w cztery oczy. Jeśli cię usłucha, pozyskasz swego brata.

Tekst biblijny uzależnia upomnienie od grzechu brata. Może być to działanie lub zaniechanie działania. Jak mówi *Katechizm Kościoła katolickiego*, owe czynności muszą być świadome i dobrowolne¹⁸. W innym miejscu *Katechizm* informuje: „Grzech jest aktem przeciwnym rozumowi. Rani on naturę człowieka i godzi w ludzką solidarność”¹⁹. Dlatego ważne jest, aby się nie rozprzestrzeniał – stąd upomnienie braterskie, czyli próba powstrzymania zła, które niszczy wspólnotę.

Kim jest wspomniany brat? W tym wypadku chodzi o członka wspólnoty chrześcijańskiej. Gdyby chodziło jedynie o krewnego, napomnienie połączone z sankcją we wspólnocie, o którym mowa w dalszej części tekstu, nie miałyby racji bytu.

Upomnienie braterskie powinno wychodzić od osoby, która danym grzechem została dotknięta (wyjątkiem może być dziecko, które nie może się bronić). To ona ma prawo dokonać upomnienia.

„Idź i upomnij go w cztery oczy” – oznacza spełnienie konkretnych warunków. Są nimi znalezienie czasu i miejsca, gdzie można spokojnie porozmawiać, przygotowanie się do rozmowy, dobranie odpowiednich słów.

¹⁷ A. PACIOREK. *Nowy komentarz biblijny*. T. 1 cz. 2: *Nowy Testament*. Częstochowa 2008 s. 223.

¹⁸ *Katechizm Kościoła katolickiego*. Poznań 1994 [dalej: KKK] pkt 1873.

¹⁹ KKK pkt 1872.

1.1.1. Napomnienie indywidualne (w. 15b)

Jeśli cię usłucha, pozyskasz swojego bata.

Kryzys w relacji może być szansą na jej pogłębienie, dlatego wzajemne upominanie się jest potrzebne. Niestety, istnieje druga możliwość. Brat może nie chcieć pomocy i wtedy wskazuje się kolejny sposób na wyciągnięcie bliźniego z błędu (grzechu), a jest nim przywołanie świadków.

1.1.2. Napomnienie w obecności dwóch lub trzech świadków (w. 16)

Jeśli zaś nie usłucha, weź z sobą jeszcze jednego albo dwóch, żeby na słowie dwóch albo trzech świadków oparła się cała sprawa.

Grzech bywa ważniejszy od dobrych relacji z drugim człowiekiem, ale wtedy nie da się żyć we wspólnocie. Wspólnota osób wierzących w Jezusa nie jest po to, aby wspierać grzech. Taka tolerancja jest mylnym znakiem dla innych, że zło można zaakceptować, nie trzeba pracować nad sobą, uwzględniać innych w swoim życiu.

Zgromadzenie dwóch lub trzech świadków jest to odwołanie do fragmentu z Księgi Powtórzonego Prawa:

Nie przyjmuje się zeznania jednego świadka przeciw nikomu, w żadnym przestępstwie i w żadnej zbrodni. Lecz każda popełniona zbrodnia musi być potwierdzona zdaniem dwu lub trzech świadków. (Pwt 19,15)

Zaangażowanie większej ilości osób może pomóc w obiektywnym spojrzeniu na problem i rozwiązaniu go. Jednak ilość zaangażowanych również przechyla szalę na jedną stronę.

Jeżeli sytuacja grzechu nie zostanie rozwiązana, grzesznik dostanie jeszcze jedną szansę, tym razem ostatnią.

1.1.3. Napomnienie połączone z sankcją we wspólnocie (w. 17)

Jeśli i tych nie usłucha, donieś Kościołowi! A jeśli nawet Kościoła nie usłucha, niech ci będzie jak poganin i celnik!

Jeśli upominany brat nie wzruszy się napomnieniami członków Kościoła, czeka go sankcja. Może ją przyjąć lub odrzucić. Tym razem jest to ostatnia szansa na opamiętanie się. W przeciwnym razie będzie musiał opuścić wspólnotę, która nie podziela jego zachowania.

Grzech napomnianego brata ma być ogłoszony publicznie, w Kościele. Wszyscy członkowie (lokalnego²⁰) Kościoła zostają poinformowani o problemie i mogą się zaangażować w jego rozwiązanie poprzez modlitwę czy rozmowę. Jeśli zagubiony brat nie chce się nawrócić, wspólnota musi go zostawić samemu sobie, aby zrozumiał swój błąd: „A jeśli nawet Kościoła nie usłucha, niech ci będzie jak poganin i celnik!”.

1.2. AUTORYTET KOŚCIOŁA (W. 18)

Zaprawdę, powiadam wam: Wszystko, co zwiążecie na ziemi, będzie związane w niebie, a co rozwiążecie na ziemi, będzie rozwiązane w niebie.

W kolejnym fragmencie omawianego tekstu Jezus niejako pieczętuje doniosłość dotychczasowej procedury. Odnosi się do władzy (por. Mt 16,18-19), która ma za zadanie budowanie Kościoła, czyli wspólnoty ludzi wierzących w Trójjedyne Boga.

1.3. MODLITWA I WARUNKI JEJ WYŚLUCHANIA (W. 19)

Dalej, zaprawdę, powiadam wam: Jeśli dwaj z was, na ziemi zgodnie o coś prosić będą, to wszystkiego użyczy im mój Ojciec, który jest w niebie.

Kościół jest budowany również na modlitwie. Można modlić się za osoby zagubione, niedostrzegające swoich błędów, błądzące. Jest to w jakiś sposób kontynuacja wątku napomnienia, które ma na celu powrót brata do wspólnoty. Teraz jednak już bez udziału tego brata można dalej walczyć o jego nawrócenie w rozmowie z Bogiem, a On obiecuje, że: „Jeśli dwaj z was na ziemi zgodnie o coś prosić będą, to wszystkiego użyczy im mój Ojciec, który jest w niebie”.

1.4. OBECNOŚĆ JEZUSA POŚRÓD WZYWAJĄCYCH JEHO IMIENIA (W. 20)

Bo gdzie są dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich.

Ostatni wers upomnienia braterskiego jest pokrzepieniem i dalszą zachętą do modlitwy. Modlitwa jest nie tylko dialogiem, ale również trwaniem w wierze. Jezus umacnia wiarę, obiecuje swoją obecność, wsparcie po stracie brata.

Kolejną odsłoną sztuki przebaczenia jest obowiązek przebaczenia.

---

²⁰ *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi.* Tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski. Warszawa 1994 s. 86.

2. OBOWIĄZEK PRZEBACZANIA – MT 18,21-22

W Mt 18,21-22 Jezus mówi o nakazie wybaczenia bez względu na naturę. Nie ważne jest to, co czujemy, ale decyzja o przebaczeniu, chęć przebaczenia, wiara, że tak jest dobrze. Przebaczenie jest darowaniem dobra za zło. W jego konsekwencji powstaje dobro²¹.

W omawianym tekście Jezus wyjaśnia, że nie ma granic wybaczenia. Obowiązek wybaczenia jest następstwem bycia chrześcijaninem, członkiem narodu wybranego (w Starym Testamencie)²². Nie jest przykrym obowiązkiem, ale darem, uwolnieniem bliźniego z długu.

Przejdźmy do tekstu Biblijnego na temat obowiązku wybaczenia.

²¹ Wtedy Piotr zbliżył się do Niego i zapytał: Panie, ile razy mam przebaczyć, jeśli mój brat wykroczy przeciwko mnie? Czy aż siedem razy? ²² Jezus mu odrzekł: Nie mówię ci, że aż siedem razy, lecz aż siedemdziesiąt siedem razy.

W Mt 18,21 Piotr zadaje Jezusowi infantylne wręcz pytanie, które niespodziewanie rodzi trudny (na pozór) obowiązek. Jezus obiecuje wsparcie, siłę w każdej chwili (por. Mt 18,19-20), a na pewno wówczas, gdy trzeba zdobyć się na przebaczenie wobec wroga (por. Mt. 5,38-48).

«Brat» w języku hebrajskim (i wielu innych językach) oznacza wszystkich członków tej samej rodziny²³. W Starym Testamencie określenie «brat» stosuje się również do członków narodu wybranego, zamiennie ze słowem kuzyn (Mk 3,32). W Nowym Testamencie «brat» to każdy człowiek (Łk 10,30-37). Siedem oznacza liczbę nieskończoną. Siedemdziesiąt siedem jest podkreśleniem, że chodzi o przebaczenie bez limitu. Dla zobrazowania, dlaczego „aż” 77 razy, Jezus przywołuje Przypowieść o nielitościwym dłużniku (Mt 18,23-35).

3. PRZYPOWIEŚĆ O NIELITOŚCIWYM DŁUŻNIKU – MT 23-35

Sensem Przypowieści o nielitościwym dłużniku jest pokazanie, że wybaczenie bliźniemu to tylko pochodna wybaczenia, jakie daje nam Bóg. Nie jest to wielka łaska z naszej strony czy coś wyjątkowego. Nasze wybaczenie powinno być zainspirowane wybaczeniem, jakie dostajemy na co dzień od Boga, o którym jest

---

²¹ Ks. J. Tischner powiedział kiedyś, że jakby odplacać złem za zło, nie byłoby widać końca zła. M. Szechler natomiast: „Jeśli powstrzymywanie się od zemsty wygasza zło w pokrzywdzonym, to przebaczenie otwiera możliwość dobra w krzywdzicielu”. Oczywiście przebaczenie jest procesem dłuższym lub krótszym. Należy do niego przynajmniej szczerze dążyć. Według T. Gadacza: „Sens idei przebaczenia wyraża się w dążeniu do postawienia radykalnej przeszkody złu, które przenosi się od człowieka do człowieka. T. GADACZ. *Przebaczenie*. „Znak” 2003 nr 3 s. 27.

²² X.L. DUFOUR, A. NEGRIER. *Dług*. W: *Słownik Nowego Testamentu*. Poznań 1981 s. 20.

²³ X.L. DUFOUR. *Brat*. W: *Słownik teologii biblijnej*. Poznań – Warszawa 1973 s. 104.

mowa m.in. w Modlitwie Pańskiej (Mt 6,12). Przebaczenie jest obowiązkiem, który powinien stać się nawykiem.

Ze względu na złożoność omawianego tekstu będzie on analizowany zgodnie z poniższym podziałem:

1. Wprowadzenie przypowieści (w. 23).
2. Darowany dług (w. 24-27).
3. Niechęć do darowania długu (w. 28-30).
4. Reakcja świadków (w. 31).
5. Reakcja właściciela (w. 32-34).
6. Zakończenie (w. 35).

Na samym początku przytoczmy tekst Przypowieści o nielitościwym dłużniku (Mt 18,23-35).

²³ Dlatego podobne jest królestwo niebieskie do króla, który chciał rozliczyć się ze swymi sługami. ²⁴ Gdy zaczął się rozliczać, przyprowadzono mu jednego, który mu był winien dziesięć tysięcy talentów. ²⁵ Ponieważ nie miał z czego ich oddać, pan kazał sprzedać go razem z żoną, dziećmi i całym jego mieniem, aby tak dług odzyskać. ²⁶ Wtedy sługa upadł przed nim i prosił go: «Panie, miej cierpliwość nade mną, a wszystko ci oddam». ²⁷ Pan ulitował się nad tym sługą, uwolnił go i dług mu darował. ²⁸ Lecz gdy sługa ów wyszedł, spotkał jednego ze współsług, który mu był winien sto denarów. Chwyił go i zaczął dusić, mówiąc: «Oddaj, coś winien!» ²⁹ Jego współsługa upadł przed nim i prosił go: «Miej cierpliwość nade mną, a oddam tobie». ³⁰ On jednak nie chciał, lecz poszedł i wtrącił go do więzienia, dopóki nie odda długu. ³¹ Współsłudzy jego widząc, co się działo, bardzo się zasmucili. Poszli i opowiedzieli swemu panu wszystko, co zaszło. ³² Wtedy pan jego wezwał go przed siebie i rzekł mu: «Sługo niegodziwy! Darowałem ci cały ten dług, ponieważ mnie prosiłeś. ³³ Czyż więc i ty nie powinieneś być ulitować się nad swoim współsługą, jak ja ulitowałem się nad tobą?» ³⁴ I uniesiony gniewem pan jego kazał wydać go katom, dopóki mu całego długu nie odda. ³⁵ Podobnie uczyni wam Ojciec mój niebieski, jeżeli każdy z was nie przebaczy z serca swemu bratu.

3.1. WPROWADZENIE PRZYPOWIEŚCI (W. 23)

Przypowieść zaczyna się typowo, jak inne przypowieści Jezusa zapisane w Ewangelii Mateusza²⁴. Dlatego podobne jest królestwo niebieskie do króla, który chciał rozliczyć się ze swymi sługami. Królestwo Boże i królestwo niebieskie w tekście biblijnym są synonimami. Jednak Mateusz używa częściej terminu

²⁴ Mt 13,44.45.47; 20,1; 22,2; 25,1; 25,14; 26,35, jak również u: Mk 4,30; Łk 13,18.30. J. FLIS. *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*. Warszawa 1991 s. 483, 971.

«królestwo niebieskie», a pozostali ewangelisci stosują głównie sformowanie «królestwo Boże»²⁵.

Słowo «królestwo» występuje 122 razy w Nowym Testamencie, a 54 razy u Mateusza²⁶. Wyrażenie «królestwo Boże (niebios)» nie występuje w Starym Testamencie²⁷, jednak jest ono tam przepowiadane (Wj 19,6; 2 Sm 7,1-17; Mi 5; Iz 7,13-17). W Jezusie Bóg przybliży królestwo niebieskie. Królem jest Bóg, a sługami wszyscy ludzie.

Król chciał rozliczyć się ze sługami z należnych mu podatków. Podatki były bardzo ważne, ponieważ zapewniały dochód władcy, musiały być pobierane skutecznie oraz na czas²⁸. Oczywiście pobór podatków często napotykał opór, czego przykład jest widoczny już w następnym wersecie.

3.2. DAROWANY DŁUG (W. 24-27)

W wersach 24-27 ewangelista przedstawia scenę, w której król rozlicza się ze swoimi sługami.

Fragment Biblii Tysiąclecia:

²⁴ Gdy zaczął się rozliczać, przyprowadzono mu jednego, który mu był winien dziesięć tysięcy talentów. ²⁵ Ponieważ nie miał z czego ich oddać, pan kazał sprzedać go razem z żoną, dziećmi i całym jego mieniem, aby tak dług odzyskać. ²⁶ Wtedy sługa upadł przed nim i prosił go: «Panie, miej cierpliwość nade mną, a wszystko ci oddam». ²⁷ Pan ulitował się nad tym sługą, uwolnił go i dług mu darował.

Fragment Mt 18,24 od którego zaczynają się omawiane wersy, brzmi:

Gdy zaczął się rozliczać, przeprowadzono mu jednego, który mu był winien dziesięć tysięcy talentów²⁹.

Na scenie mamy króla, jednego sługę oraz dwór. Sługę przyprowadzono, a to znaczy, że nie przyszedł dobrowolnie. Potwierdza to użycie strony biernej czasownika συναίρειν³⁰. Sługa był winien królowi 10 tysięcy talentów, w ówczesnych

²⁵ C.H. DODD. *Przypowieści o Królestwie*. T. 2. Tłum. J. Marzęcki. Warszawa 1981 s. 26.

²⁶ B. GÓRKA. *Kościół jako Królestwo Syna Człowieczego*. Kraków 1997 s. 37.

²⁷ A. PACIOREK. *Ewangelie synoptyczne*. T. 2: *Ewangelia wg św. Mateusza*. Tarnów 2002 s. 97.

²⁸ C.S. KEENER. *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*. Warszawa 2000 s. 49.

²⁹ Jest to suma abstrakcyjna, podana, aby podkreślić jej niespłacalność. *Komentarze i marginalia Biblii Jerozolimskiej do Ewangelii* s. 109.

³⁰ A. BANASZEK. *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku w świetle analizy narracyjnej (Mt 18,23-35)*. „Warszawskie Studia Teologiczne” 16:2003 s. 54.

czasach jeden talent wynosił około 34 kg złota³¹ lub srebra³². Suma długu jest abstrakcyjna i ma podkreślić jego niespłacalność, ponieważ coroczny podatek Galilei wraz z całą Pereą w czasach Jezusa wynosił 200 talentów, a roczne dochody Heroda, nie przekraczały 900 talentów³³.

Przyprowadzony sługa był prawdopodobnie bardzo bogaty, inaczej król nie pozwoliłby na pożyczkę tak wielkiej sumy. Sługa został przyprowadzony najprawdopodobniej z więzienia, ponieważ nie miał z czego oddać długu.

Ponieważ nie miał z czego ich oddać, pan kazał sprzedać go razem z żoną, dziećmi i całym jego mieniem, aby tak dług odzyskać. (Mt 18,25)

Król postanowił odzyskać chociaż część długu poprzez sprzedaż sługi, jego rodziny oraz majątku. Mógł to zrobić zgodnie z tradycją żydowską (2 Krl 4,1; Wj 21,7; Kpł 25,39.47). Prawo żydowskie zabraniało sprzedawania żony i dzieci za długi męża³⁴. Stąd może być to zabieg stylistyczny, mający za zadanie przyciągnięcie uwagi audytorium, którym byli Żydzi. „Wtedy sługa upadł przed nim”. Sługa zachowuje się wobec króla prawie jak wobec Boga. Dla Żydów jedyną osobą, której należał się hołd był Bóg. „I prosił go³⁵: Panie miej cierpliwość nade mną, a wszystko ci oddam”. „Wszystko ci oddam” – jest tradycyjną obietnicą pojawiającą się w starożytnych dokumentach handlowych³⁶. Jest oczywiste, że w tym wypadku ta obietnica nie ma pokrycia, ale sługa stara się odroczyć karę, może chce jakoś uratować swoją rodzinę? „Panie miej nade mną cierpliwość”.

W tym momencie dzieje się coś zaskakującego: „Pan ulitował się nad tym sługą, uwolnił go i dług mu darował”. Tekst grecki (w przekładzie interlinearnym) podaje: uwolnił go (ἀπέλευσεν αὐτόν) i pożyczkę odpuścił mu (ἀφήκεν αὐτῷ)³⁷. Przy czym ἀφήκεν oznacza uwolnienie, odpuszczenie³⁸. Następuje całkowite uwolnienie. Sługa nie wróci do więzienia i nie musi martwić się o spłatę długu.

Działanie króla budzi zaskoczenie słuchaczy. Powinna nastąpić kara, jako przykład dla innych. Zwrot akcji koncentruje uwagę odbiorców na królu. Okazuje się, że musi to być jakiś wyjątkowy król. Kim jest władca, który darował słudze wolność, przywrócił godność człowieka, nie uczynił go niewolnikiem, niemal narzędziem?

³¹ *Księga wypełnionych obietnic Bożych: Ewangelia według św. Mateusza*. Wstęp, tekst, komentarz, red. T. Loska. Katowice 1995 s. 183.

³² W starożytności znano podwójny talent: złoty i srebrny. Talent złoty posiadał wartość 13-krotnie większą od talentu srebrnego. *Pismo Święte Nowego Testamentu* s. 71.

³³ J. AUGUSTYN. *Ból krzywdy, radość przebaczenia*. Kraków 1998 s. 164.

³⁴ BANASZEK. *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku* s. 54.

³⁵ Po λέγων nie wszystkie kodeksy dodają przecinek, co jednak nie zmienia sensu tego zdania. *BNT – Novum Testamentum Graece. Deutsch Bibelgesellschaft*. Stuttgart 1993²⁷ s. 70.

³⁶ KEENER. *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu* s. 50.

³⁷ *BNT – Novum Testamentum Graece* s. 70.

³⁸ R. POPOWSKI. *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa 1997 s. 49.

Tutaj przypowieść o wspaniałomyślnym królu mogłaby się zakończyć, jednak zachowanie sługi nie pozwala na to.

3.3. NIECHĘĆ DO DAROWANIA DŁUGU (W. 28-30)

W wersach 28-30 Mateusz przedstawia kolejną scenę i nie jest to, niestety, opowieść radosna. Dotyczy rozliczania kolejnego długu.

²⁸ Lecz gdy sługa ów wyszedł, spotkał jednego ze współsług, który mu był winien sto denarów. Chwycił go i zaczął dusić, mówiąc: «Oddaj, coś winien!»

²⁹ Jego współsługa upadł przed nim i prosił go: «Miej cierpliwość nade mną, a oddam tobie». ³⁰ On jednak nie chciał, lecz poszedł i wtrącił go do więzienia, dopóki nie odda długu.

Uwolniony z wszelkich trosk sługa spotyka innego współsługę, czyli kogoś mu równego. Spotkany towarzysz okazuje się tym, „który był mu winien sto denarów”. Sto denarów to 100 razy mniej niż 100 tysięcy denarów darowanych przed chwilą. Niespodziewanie sługa „Chwycił go i zaczął dusić mówiąc: oddaj coś winien!”. Przekład ekumeniczny podaje: „Dopadł go, zaczął dusić i wołał³⁹: Oddaj mi, coś winien!”⁴⁰. Były dłużnik nie rozumie innego dłużnika, mimo że jest to jego towarzysz. Być może stało się tak dlatego, że chciał uchronić się przed długami w przyszłości i „od zaraz” postanowił poprawić skuteczność ściągania swoich należności⁴¹. Kontrast między anulowaniem długu a brakiem litości jest uderzający. Król nie używał przemocy wobec sługi, nie skorzystał też z możliwości choć częściowego zwrotu długu. Sługa nie chciał zrezygnować z niczego. Powtarza się scena, jaka miała niedawno miejsce przed królem (paralela): „Jego współsługa upadł przed nim i prosił go: Miej cierpliwość nade mną, a wszystko oddam tobie”. Współsługa tak samo prosi o cierpliwość, obiecując oddanie długu. Nie wymawia się od spłaty, dodatkowo jest ona tym razem całkiem realna. Najprawdopodobniej mamy do czynienia z osobą o podobnym statusie⁴². Nielitościwy sługa niczego nie nauczył się jednak od wspaniałomyślnego króla: „On jednak nie chciał [darować długu / odroczyć jego zapłaty], lecz poszedł i wtrącił go do więzienia, dopóki nie odda długu”. Takie postępowanie jest całkowicie niezrozumiałe. Trudno jest zarobić na oddaniu długu, będąc w więzieniu. Jediną możliwością spłaty w tym przypadku

³⁹ Tłumaczenie komentarza żydowskiego: „Złapał go, zaczął dusić, krzycząc”. D. STERN. *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu*. Warszawa 2004 s. 87.

⁴⁰ *Ewangelia św. Mateusza – przekład ekumeniczny* s. 65.

⁴¹ BNT – *Novum Testamentum Graece* s. 87.

⁴² Słowo συνδούλων oznaczające «współsłudzy» w ówczesnej terminologii hellenistycznej oznaczało wysokich urzędników państwowych, zarządców prowincji, ministrów. CZERSKI. *Analiza lingwistyczna przypowieści o nielitościwym dłużniku* s. 37.

byłaby pomoc przyjaciół⁴³. Znacząca jest też naiwność nielitościwego sługi, należało się przecież spodziewać, że król dowie się o wszystkim.

Żydowski odbiorca najprawdopodobniej pomyślał, że tak mogą traktować się tylko poganie⁴⁴.

3.4. REAKCJA ŚWIADKÓW (W. 31)

Scena przedstawiona w wersach 28-30 miała swoich świadków, jest o nich mowa w wersie 31. „Współśludzy jego widząc, co się działo, bardzo się zasmucili”. Smutek nie jest jedyną reakcją współśluga na scenę, którą zobaczyli. Nie pozostali oni bierni: „Poszli i opowiedzieli swemu panu wszystko co zaszło”.

Podkreślenie, że współśludzy opowiedzieli „wszystko” daje pewność, że król otrzymał rzetelną relację z wydarzeń. Dowiedział się o szczegółach spotkania obu dłużników. Jego reakcja jest adekwatna.

3.5. REAKCJA WŁAŚCICIELA (W. 32-34)

Wtedy pan jego wezwał go przed siebie i rzekł mu: «Sługo niegodziwy! Darowałem ci cały ten dług, ponieważ mnie prosiłeś. Czyż więc i ty nie powinieś być ulitować się nad swoim współślugą, jak ja ulitowałem się nad tobą?» I uniesiony gniewem pan jego kazał wydać go katom, dopóki mu całego długu nie odda.

Można powiedzieć, że sługa miał prawo wtrącić do więzienia swojego dłużnika, szczególnie że pan nie uzależnia darowania długu od jego przyszłego postępowania⁴⁵, jednak sługa powinien znać swojego pana i jego wymagania. Litość nie jest jednorazowym gestem ze strony króla, tylko prawem, jakie rządzi w jego królestwie i które obowiązuje wszystkich, bez wyjątku. Brak przebaczenia współśludze i okrucieństwo (Mt 18,28-30) okazują się krótkowzroczne i domagają się nauczki. Jej zapowiedź widzimy w sposobie, w jaki król zwraca się do sługi: sługo niegodziwy, jesteś złym człowiekiem⁴⁶, sługo niecnotliwy⁴⁷, sługo zły⁴⁸, sługo zepsuty⁴⁹. Po takim powitaniu odbiorca przypowieści może mieć pewność, że osąd już zapadł⁵⁰ i nic go nie zmieni. Król już o nic nie pyta, tylko oznajmia swój wyrok,

⁴³ KEENER. *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu* s. 50.

⁴⁴ BANASZEK. *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku* s. 56.

⁴⁵ CZERSKI. *Analiza lingwistyczna przypowieści o nielitościwym dłużniku* s. 38.

⁴⁶ *Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi*. Red. A. Jankowski [i in.]. Poznań 1996 s. 68.

⁴⁷ *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*. Przeł. J. Wujek. Lipsk 1898 s. 26.

⁴⁸ *Grecko-polski Nowy Testament* s. 88.

⁴⁹ *Nowy Testament. Przekład na Wielki Jubileusz Roku 2000*. Tłum., wpraw. i przypisy R. Popowski. Warszawa 2000 s. 29.

⁵⁰ BANASZEK. *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku* s. 56.

uzasadniając: „Darowałem Ci cały dług, ponieważ mnie prosiłeś. Czyż więc i ty nie powinienesz być ulitować się nad swoim współsługą, jak ja ulitowałem się nad tobą?”. Rozumiemy teraz, skąd nazwa przypowieści.

Wyrok: „I uniesiony gniewem pan jego, kazał wydać go katom, dopóki mu całego długu nie odda” (Mt. 18,34). Słowo ὀργισθεῖς oznacza gniew, wzburzenie, ale nie pasję⁵¹. Król nie kieruje się wyroku emocjami i dokładnie uzasadnia swoją decyzję.

3.6. ZAKOŃCZENIE (W. 35)

Przypowieść kończy się zaskakującą konkluzją.

Podobnie uczyni wam Ojciec mój niebieski, jeżeli każdy z was nie przebaczy z serca swemu bratu.

Wers 35. jest nie tylko podsumowaniem przypowieści, ale całej mowy eklezjologicznej⁵². Następuje tu odsłonięcie całego sensu przypowieści i pokazanie, że królem nie jest jakiś pogański władca, tylko sam Bóg. Ojcem w Starym Testamencie nazywany jest Bóg albo ojciec rodziny (ewentualnie „ojcami” nazywani są przodkowie, tacy jak: Abraham, Izaak, Jakub, Dawid)⁵³. Dodanie przymiotnika οὐράνιος (niebieski) wskazuje bezpośrednio na Boga. Termin «niebieski» był pełną czci parafrazą Bożego imienia, której używali Żydzi⁵⁴. Nie ma więc wątpliwości, że Jezus wskazuje na Boga, podkreślając że Bóg jest Jego Ojcem (πατήρ μου ὁ οὐράνιος), ukazuje Boga jako Ojca konkretnej osoby („mój”). Sformułowanie: «Ojciec Niebieski» jest bardzo ogólne i stwarza dystans. Jezus skraca go. Wers 35. odsłania przebaczenie spod obrazu „długu pieniężnego”. Wyrazne wskazanie na Boga jako autora „obowiązku przebaczenia” pomaga przyjąć tę niełatwą zasadę. Jezus wskazuje, kto nakazuje przebaczać, kto pierwszy przebacza, w imię kogo każdy powinien przebaczać. Każdy człowiek jest niemiłosiernym sługą, jeśli nie przebacza bliźniemu, który o to szczerze i ze skruczą prosi.

Jezus poprzez tą przypowieść chce ukazać, że nie można kochać Boga bez własnego uświęcenia i miłości bliźniego⁵⁵. Wers 35.⁵⁶ jest ostrzeżeniem przed są-

⁵¹ H. LEMPA, W. CHRUSZCZ. *Podstawowy słownik grecko-polski Nowego Testamentu według częstotliwości występowania słów greckich*. Wrocław 2001 s. 28, 45.

⁵² *Ewangelia według św. Mateusza*. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Homerski. Poznań - Warszawa 1979 s. 269.

⁵³ X.L. DUFOUR. *Ojciec*. W: *Słownik Nowego Testamentu*. Tłum. K. Romaniuk. Poznań 1981 s. 450.

⁵⁴ DODD. *Przypowieści o Królestwie* s. 26.

⁵⁵ H. LANGKAMMER. *Ewangelie synoptyczne. Wstęp, komentarze*. Wrocław 1994 s. 81.

⁵⁶ W tym momencie odbiorca przypowieści spogląda na całą jej treść, próbując ją zrozumieć. BANASZEK. *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku* s. 48.

dem ostatecznym. Jeżeli nie będziemy miłośni, jak nasz Ojciec w niebie jest miłosierny (por. Łk 6,36) i nie będziemy ludziom czynili tego, co chcielibyśmy, aby oni nam czynili (por. Mt 7,12), możemy zostać ukarani karą bez określonej miary.

Cała przypowieść o nielitościwym dłużniku streszcza się w wersie 35. Użycie przez Jezusa terminu «królestwo niebieskie» w wersie 23. i «Ojciec Niebieski» w wersie 35. jest klamrą całej przypowieści, która nadaje jej sens i znaczenie. Niebo w sensie metaforycznym w Starym i Nowym Testamencie było miejscem przebywania Boga. Ten fakt wskazuje dodatkowo, że królem, o którym mowa, jest na pewno Bóg. Przypowieść jest ilustracją prawa, jakim kieruje się Bóg i jakim powinien kierować się każdy człowiek. Tym prawem jest przebaczenie (miłosierdzie).

PODSUMOWANIE

Biblia zna różne słowa na określenie przebaczenia. W przekładzie oddawane jest ono często jako: znieść, unieważnić, zabrać, odjąć, wybaczyć, darować, odpuścić, zakryć, przykryć, okryć, obetrzeć, zatrzeć, zmyć, pojednać, wymazać, umorzyć, skreślić, zapłacić, odplacić, ponieść skutki, zniszczyć, usunąć, oddalić⁵⁷.

Od tych, którym Bóg przebaczył, oczekuje się przebaczenia bez granic⁵⁸. Tekst Syracha (28,1-7) ukazuje dodatkowo nienawiść jako chorobę (w. 3)⁵⁹, z której Pan Bóg może uzdrowić człowieka, ale tylko jeśli człowiek będzie chciał słuchać Jego zalecenia (podobnie jak w relacji lekarz – pacjent)⁶⁰. Tym zaleceniem (lekarstwem) jest przebaczenie bliźniemu. W wersie 6. Syrach jako motywację do konsekwencji w praktykowaniu trudnej sztuki przebaczenia wskazuje pamięć na rzeczy ostateczne. Podobnie Mt 18,35.

Boże miłosierdzie realizuje się w pełni przez Jezusa Chrystusa w Nowym Testamencie⁶¹. Jezus w swoim życiu często dawał przykład przebaczenia. Przebacza nawet swoim prześladowcom (Łk 23,34), dzieli stół z grzesznikami, obcuje z nimi (Mt 9,9-13), często uzdrawia⁶² (Mk 1,34; Łk 4,40; 6,18; J 5,8; 9,1-8 i in.).

⁵⁷ E. BECK. *Przebaczenie*. W: *Praktyczny słownik biblijny*. Red. A. Grabner-Haider, tłum. T. Mieszkowski, P. Paciarek. Warszawa 1994 s. 1067.

⁵⁸ *Przewodnik po Biblii*. Red. D. Aleksander, P. Aleksander. Tłum. T. Mieszkowski. Warszawa 2002 s. 487.

⁵⁹ J. MELLIBRUDA. *Pułapka nie wybaczonej krzywdy*. Warszawa 1995 oraz J. MONBOURQUETTE. *Jak przebaczać? Droga przez dwanaście etapów przebaczenia*. Kraków 2001.

⁶⁰ Grzech jest odwróceniem się od Boga. Nie można pomóc osobie, która odwróciła się i nie chce tej pomocy. Występuje tu sprzeczność. Nie można szczerze prosić o pomoc osobę, której nie chce się znać. Taka prośba może zostać skierowana z intelektu, ale nie z serca. Jednym z imion Boga jest Prawda. Trudno więc, aby wysłuchiwał On nieszczerych próśb.

⁶¹ *Miłosierdzie*. W: *Słownik hermeneutyki biblijnej*. Red. wyd. oryg. J.R. Coggins, J.L. Houlden. Red. wyd. pol. W. Chrostowski. Tłum. B. Widła. Warszawa 2005 s. 107.

⁶² Uzdrawienie było często rozumiane jako odpuszczenie grzechów, ponieważ uważano, że grzech tak mocno wpływa na człowieka, iż jego skutkiem są choroby.

Nie tylko zachęca ludzi, aby sobie nawzajem przebacжали, ale daje też apostołom (i ich następcom) władzę odpuszczania grzechów w imieniu Boga (Mt 16,19.18,18; J 20,23). Cała misja Jezusa dąży do pojednania na trwałe ludzkości z Bogiem (Mk 10,45). „Jeśli kto chce niech, przyjdzie i pije” (J 7,37; Mt 28,20).

FORGIVENESS IN THE LIGHT OF THE GOSPEL OF MATTHEW 18:15-35

S u m m a r y

In the article focus is put on the problem of forgiveness and how it is presented in the Ecclesiological Speech (Mt. 18:15-35). The study is the exegesis of fraternal correction, the obligation to forgive and the parable of the Unforgiving Servant. Jesus teaches to forgive everyone, everything, if only they sincerely ask for it and want to change. God shows that trespasses should be forgiven because He has forgiven us before. Underlining the importance of forgiveness in the life of every human being is placing it in the Lord's Prayer (Mt. 6:12), which is an ecumenical prayer. In the article there is an emphasis on the need to follow the path of forgiveness in one's life through faith. Forgiving one's neighbor's trespasses is partly a relieving of a burden that we carry having been hurt by our brother's behaviour.

Słowa kluczowe: przebaczenie, Ewangelia Mateusza, mowa eklezjologiczna, przypowieść o nielitościwym dłużniku, upomnienie braterskie, obowiązek przebaczenia.

Key words: forgiveness, Matthew's Gospel, ecclesiological speech, parable of the merciless debtor, brotherly admonition, duty of forgiveness.

BIBLIOGRAFIA

- AUGUSTYN J., *Ból krzywdy, radość przebaczenia*. Kraków 1998.
- BANASZEK A., *Uniwersalizm perykopy o nielitościwym dłużniku w świetle analizy narracyjnej (Mt 18,23-35)*. „Warszawskie Studia Teologiczne” 16:2003.
- BECK E., *Przebaczenie*. W: *Praktyczny słownik biblijny*. Red. A. Grabner-Haider, tłum. T. Mieszkowski, P. Paciarek. Warszawa 1994.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*. Red. A. Jankowski [i in.]. Poznań 2002.
- Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*. Przeł. J. Wujek. Lipsk 1898.
- BNT – *Novum Testamentum Graece. Deutsch Bibelgesellschaft*. Stuttgart 1993²⁷.
- CZERSKI J., *Analiza lingwistyczna przypowieści o nielitościwym dłużniku (Mt 18,23-35)*. „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 1:1993 nr 2.
- CZERSKI J., *Miłosierdzie w Ewangelii św. Mateusza. Studium semantyczno-egzegetyczne*. Opole 1986.

- DODD C.H., *Przypowieści o Królestwie*. T. 2. Tłum. J. Marzęcki. Warszawa 1981.
- DUFOUR X.L., *Brat*. W: *Słownik teologii biblijnej*. Poznań–Warszawa 1973.
- DUFOUR X.L., NEGRIER A., *Dług*. W: *Słownik Nowego Testamentu*. Tłum. K. Romaniuk. Poznań 1981.
- DUFOUR X.L., *Ojciec*. W: *Słownik Nowego Testamentu*. Tłum. K. Romaniuk. Poznań 1981.
- Ewangelia św. Mateusza – przekład ekumeniczny*. Warszawa 1997.
- Ewangelia według św. Mateusza*. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz J. Homerski. Poznań - Warszawa 1979.
- Ewangelia wg św. Mateusza*. Tłum. R. Brandstaetter. Warszawa 1986.
- FLIS J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*. Warszawa 2004.
- FLIS J., *Konkordancja Starego i Nowego Testamentu do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991.
- GADACZ T., *Przebaczenie*. „Znak” 2003 nr 3.
- GÓRKA B., *Kościół jako Królestwo Syna Człowieczego*. Kraków 1997.
- Grecko-polski Nowy Testament*. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi. Tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski. Warszawa 1994.
- JANKOWSKI A., *Królestwo Boże w przypowieściach*. Kraków 1997.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. Poznań 1994.
- KEENER C.S., *Komentarz historyczno-kulturowy do Nowego Testamentu*. Warszawa 2000.
- Komentarze i marginalia Biblii Jerozolimskiej do Ewangelii*. Tłum. i dostosowanie do pol. tłum. Biblii Tysiąclecia Z. Kiernikowski. Gniezno 1992.
- Księga wypełnionych obietnic Bożych: Ewangelia według św. Mateusza*. Wstęp, tekst, komentarz, red. T. Loska. Katowice 1995.
- LANGKAMMER H., *Ewangelie synoptyczne. Wstęp, komentarze*. Wrocław 1994.
- LEMPA H., CHRUSZCZ W., *Podstawowy słownik grecko-polski Nowego Testamentu według częstotliwości występowania słów greckich*. Wrocław 2001.
- MELLIBRUDA J., *Pułapka nie wybaczonej krzywdy*. Warszawa 1995.
- MONBOURQUETTE J., *Jak przebaczać? Droga przez dwanaście etapów przebaczenia*. Kraków 2001.
- Nowy Testament. Przekład na Wielki Jubileusz Roku 2000*. Tłum., wpraw. i przypisy R. Popowski. Warszawa 2000.
- PACIOREK A., *Ewangelie synoptyczne*. T. 2: *Ewangelia wg św. Mateusza*. Tarnów 2002.
- PACIOREK A., *Nowy komentarz biblijny*. T. 1 cz. 2: *Nowy Testament*. Częstochowa 2008.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalm*. Red. A. Jankowski [i in.]. Poznań 1996.
- Pismo Święte Nowego Testamentu*. Wstęp, nowy przekład z Wulgaty, komentarz E. Dąbrowski, Poznań – Warszawa – Lublin 1959.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*. T. 4: *Nowy Testament*. Red. M. Peter, M. Wolniewicz. Poznań 2000.
- POPOWSKI R., *Słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Warszawa 1997.
- Przewodnik po Biblii*. Red. D. Aleksander, P. Aleksander. Tłum. T. Mieszkowski. Warszawa 2002.
- Psalm*. Red. J. Łach, F. Mickiewicz, A. Tronina, J. Warzecha. Włochy 2005.
- Słownik hermeneutyki biblijnej*. Red. wyd. oryg. J.R. Coggins, J.L. Houlden. Red. wyd. pol. W. Chrostowski. Tłum. B. Widła. Warszawa 2005.

Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym. Red. L. Ryken [i in.]. Red. wyd. pol. W. Chrostowski. Warszawa 2003.

STERN D., *Komentarz żydowski do Nowego Testamentu.* Warszawa 2004.

STOCK K., *Jezus głosi błogosławieństwo.* Kraków 1994.

SYNOWIEC J., *Mędrcy Izraela ich pisma i nauka.* Kraków 1997.